

приводит к тому, что прозелитистская деятельность более похожа на борьбу за рынок сбыта религиозной продукции между различными системами.

Существует ряд договоров, которые по идее должны ограничивать межрелигиозный прозелитизм, например декларация Всемирного Совета Церквей, осуждающая межхристианский прозелитизм, однако в большинстве случаев данные установки игнорируются.

Не следует, однако думать, что прозелитистская деятельность, в том числе и межконфессиональная, присуща только неорелигиям. Традиционные религии развернули широкую программу «возврата» в лоно церкви последователей неорелигий и нетрадиционных культов, которая сопровождается мощной антикультовой пропагандой.¹

Таким образом, религиозная мобильность является одной из неотъемлемых составляющих современной религиозной и духовной жизни, характеризующих значительные изменения в структуре религиозной жизни.

*Юлія Фисун**

РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВТЦВА УКРАЇНИ ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Характерна особливість розвитку людства на порозі ХХІ ст. полягає у масштабності процесів, що відбуваються в політичному, економічному, соціальному, науково-технічному та культурному житті суспільства, в значній їх інтернаціоналізації. Але розмаїття форм і видів цивілізації передбачає існування різних цінностей і стандартів в галузі свободи совісті та віросповідання. Подібні відмінності викликані особливостями економічного, історичного, культурного та власне релігійного розвитку того чи іншого народу або регіону, а також природним середовищем існування конкретної спільноти людей.

Тому питання функціонування релігійного середовища виявляються вкрай небезпечними для міжнародної системи і з точки зору можливості дотримання в ній стабільності, базованої на балансі сил та інтересів усіх її складових.

Особливу увагу привертають ці проблеми і з точки зору забезпечення національної безпеки окремих держав. На цьому наголошується і в Концепції (основах державної політики) національної безпеки України 1997 р. З одного боку, одним з головних об'єктів національної безпеки вона визначає права та свободи громадян (до яких відносяться і право на свободу думки, совісті та релігії), а з іншого, до загроз національній безпеці України у політичній сфері відносить “загострення міжетнічних і міжконфесійних відносин”.²

Надзвичайно актуальними постають ці проблеми у зв'язку із започаткуванням нової моделі політичного устрою України, про яку йшлося серед іншого у Посланні Президента України до Верховної Ради України “Україна: поступ у ХХІ ст. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр.”,³ проголошеному у лютому 2000 р. Ця модель побудована на ідеї заперечення світоглядного монізму. У зв'язку з цим до стратегічних пріоритетів держави у найближчому майбутньому віднесені дотримання базових цінностей властивих будь-якому суспільству. До найважливіших з таких цінностей віднесено державність та національну безпеку України. З іншого боку, в документі ще раз

¹ Новые религиозные организации России деструктивного и оккультного характера: Справочник Миссионерского отдела РПЦ. – Белгород. 1997.

* головний спеціаліст управління релігієзнавчої та аналітичної роботи Державного комітету України у справах релігій

² Концепція (основи державної політики) національної безпеки України 16 січня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. - № 10. – Ст. 85.

³ Див.: Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. // Голос України. – 2000. – 2 лютого. – С.3-10.

підкреслюється, що пріоритетом сучасного цивілізаційного прогресу є людина, її права і свободи, в т.ч. право на свободу світогляду та віросповідання.

І це не випадково. Свобода совісті як категорія права, як практична цінність утверджувалася в період буржуазних революцій XVIII-XIX ст., у ході яких декларувалися рівні права для кожного члена суспільства, які б захищали його як людину, наділену невідчужуваними правами (в тому числі і правом на свободу совісті), зумовлювали б його однакові з усіма відносини до влади, робили автономним, уможливлювали б вільний і самостійний вибір духовних орієнтирів, цінностей, власних суджень і поведінки.

Але у кожен попередню (а відтак і у всі наступні) епоху проблема свободи совісті, свободи релігії ставилися і розв'язувалися залежно від змісту та характеру суспільних відносин, від рівня розвитку соціуму, продуктивних сил, від потреб та історичних завдань, які поставали перед суспільством.

Остаточне юридичне оформлення цих принципів на універсальному рівні відбулося після другої світової війни. Міжнародно-правові акти цього періоду передбачають загальну повагу до прав людини, конкретизуючи при цьому стандарти в галузі свободи совісті та релігії. Серед таких міжнародно-правових актів Статут Організації Об'єднаних Націй (ст.2)¹, Загальна декларація прав людини 1948 р. (ст.2,18),² Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. (ст.4,18),³ Конвенції про права дитини 1989 р. (ст.2,14),⁴ Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії або переконань 1981 р.⁵ Вони містять положення про недискримінацію на основі приналежності до певного віросповідання або позавіросповідного стану, свободу мати або приймати релігію або переконання за власним вибором, свободу сповідувати релігію або переконання як одноосібно, так і разом з іншими (колективно), сповідувати релігію як в публічному, так і в приватному порядку, у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів та вчень, свободу батьків забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей у відповідності до власних переконань.

Аналогічні норми втілено і у міжнародно-правових актах, прийнятих на європейському регіональному рівні. Так, в найбільш загальному плані перераховані вище права і свободи гарантуються ст.9 Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р.⁶, документах НБСЄ (ОБСЄ). Більш конкретні сфери застосування права на свободу совісті, думки та релігії, а також функціонування релігійних організацій визначаються на загальноєвропейському рівні у чисельних рекомендаціях Парламентської Асамблеї Ради Європи.

Україна завжди перебувала під впливом європейських реформаційних рухів, які сповідували ідеї толерантності, свободи релігії, совісті. Але у Російській імперії, до складу якої входила більша частина території України, практично до 1917 р. не було свободи релігії, свободи віросповідань. Хоча Звід законів Російської імперії і проголошував свободу віросповідань, проте на практиці реалізовувався дозований і диференційований принцип віротерпимості. Це було пов'язано з тим, що Росія на той час представляла собою поліконфесійну державу з панівною православною церквою. Всі інші, крім православ'я,

¹ Устав Организации Объединенных Наций. // Действующее международное право. / Сост. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. - В 3 т. - Т.1. - М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996. - С. 7-33.

² Всеобщая декларация прав человека 10 декабря 1948 г. // Действующее международное право. / Сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. - В 3 т. - Т.2. - М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1997. - С.5-10.

³ Международный пакт о гражданских и политических правах 16 декабря 1966 г. // Действующее международное право. / Сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. - В 3 т. - Т.2. - С.21-39.

⁴ Див.: Конвенция о правах ребенка 20 ноября 1989 г. // Действующее международное право. / Сост. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. - В 3 т. - Т.1 - С.48-67/

⁵ Див.: Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии и убеждений 25 ноября 1981 г. // Международные акты о правах человека. Сборник документов. - М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. - С.132-134

⁶ Див.: Конвенция о защите прав человека и основных свобод 4 ноября 1950 г. // Действующее международное право. / Сост. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова - В 3 т. - Т.2. - С. 112

віросповідання були лише терпимими (їх представники обмежувалися у громадянських правах) або гнаними (їх представники взагалі позбавлялися громадянських прав).

Революційні події 1905 р. змусили царський уряд розпочати роботу над новою редакцією законів, що стосувалися проблем свободи релігії. 17 квітня 1905 р. видано указ “Про зміцнення основ віротерпимості”,¹ який, певною мірою, зменшив релігійні “утиски”, проте не ліквідував їхню основу, лише вніс у суспільне життя Росії деякі елементи релігійної свободи.

Тільки після лютого 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв ряд постанов, декретів про скасування “віросповідних обмежень”. У липні 1917 р. опубліковано закон “Про свободу совісті”², де гарантувалась свобода вибору релігії, відправлення релігійного культу, яка виявляє себе як внутрішня здатність особистості до релігійного самовизначення і самореалізації. Однак, держава, як і раніше, тримала під контролем діяльність релігійних організацій. Принцип позаконфесійності держави не знайшов свого втілення, а цілісна демократична реформа відносин держави й релігійних організацій не була доведена до логічного кінця.

Після Жовтневої революції перші декрети радянської влади змінили становище релігійних організацій. Декрет “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” від 23 січня (5 лютого) 1918 р.³ створив правове поле гарантій реалізації принципів свободи совісті. Церкву відокремили від держави, а школу від церкви. Набула чинності світська система освіти. Релігію було оголошено справою совісті кожної окремої людини.

У всіх цих законодавчих актах відбиті різні, поступово еволюціонуючі підходи до побудови державно-церковних відносин: від злиття церкви і держави до поступового “роздержавлення” першої і повного відокремлення церкви від держави. Разом з моделями державно-церковних відносин змінювалося і юридичне наповнення свободи совісті та релігії. Так, “свобода віросповідань” Зводу законів Російської імперії - це скоріше віротерпимість, аніж свобода вибору релігії і відправлення культу, на яку вона перетворилась у законі “Про свободу совісті” 1917 р. Але найбільш наближеного до сучасності розуміння вона набула у декретах радянського уряду, де передбачається майже повний обсяг релігійних свобод, і, що характерно, і зовсім не притаманно попереднім законодавчим актам у цій сфері, ці декрети допускають можливість не сповідувати жодної релігії або бути атеїстом. Проте законодавчі положення не знайшли належного відображення у суспільній практиці.

В Україні в цей час також відбувалося розширення кола законодавчо гарантованих релігійних свобод, що можна вважати основною тенденцією розвитку законодавства про свободу совісті та релігійні організації в колишній Російській імперії на початку ХХ ст. Але формально з часу розпаду останньої і до кінця 1922 р., навіть зазнаючи відчутного впливу з боку своєї східної сусідки, Україна залишалася самостійною державою. Тому характерною рисою законодавчих намагань численних українських урядів були спроби утвердити власну українську православну церкву і орієнтація на загальноєвропейське розуміння релігійних свобод.

Основні законодавчі акти періоду української державності початку ХХ ст. свідчать, що, незважаючи на соціально-економічні обставини, військову й політичну нестабільність, в Україні почала формуватися тенденція демократичного правового регулювання взаємовідносин держави і церкви, а також надання громадянам країни повного обсягу релігійних свобод. Це виразилося, зокрема, у визнанні рівності всіх віросповідань перед законом, відокремлення школи від церкви, визнанні права на зміну віросповідного стану, а також права не сповідувати жодної релігії, і запереченні примусової участі у релігійних обрядах будь-якої конфесії.

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3. Т. XXV. Отделение 1. - СПб., 1908. - № 26126

² Николин А. Церковь и государство: История правовых отношений. - М.: Издание Сретенского монастыря, 1997. - С.365-367.

³ Коммунистическая партия и Советское правительство о религии и церкви. Сборник. - М.: Госполитиздат, 1961. - С.42-43.

Із встановленням в Україні радянської влади було продубльовано основні декрети, конституційні положення про свободу совісті, прийняті на той час у Росії, а з 1922 р. - і в СРСР. Так наслідувалися Декрет РНК РРФСР "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви (1918), Конституція РРФСР (1918, ст. 13)¹, Конституція СРСР (1936, ст.124)², Конституція СРСР (1977, ст. 52)³. Масового характеру набуло вживання адміністративних заходів щодо релігійних організацій і віруючих, активізувалися процеси форсування ліквідації релігії. З часом дедалі поглиблювались суперечності між конституційними гарантіями свободи совісті й практикою їх реалізації.

Основною визначальною рисою українського законодавства у сфері свободи совісті та релігійних організацій стало, по-перше, абсолютне наслідування загальносоюзному законодавству навіть у питаннях, з яких приймалися окремі українські нормативно-правові акти. Втім, це цілком природний процес, зважаючи на законотворчу практику того періоду. По-друге, це спроби законодавчого обґрунтування посиленого контролю за діяльністю релігійних організацій з боку держави. Причому такий контроль був спрямований на встановлення державного регулювання всіх процесів, що відбуваються у релігійному середовищі.

В 60-ті роки з настанням так званої "відлиги" розпочинається лібералізація державно-церковних стосунків, що відбилося насамперед у поступовому розширенні прав релігійних організацій, в тому числі і майнових, та централізації контролю за додержанням чинного законодавства про культу у руках Ради у справах релігій. Але більшість законодавчих положень цього періоду носили суто декларативний характер і не мали під собою механізму їх реалізації на практиці.

На середину 70-х років СРСР підписав ряд основоположних міжнародно-правових актів у галузі прав людини, зокрема Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Заключний Хельсінкський акт 1975 р. З метою реалізації цих міжнародно-правових зобов'язань СРСР і імплементації цих зобов'язань на вищому законодавчому рівні 1977 р. прийнято нову Конституцію СРСР, яка номінально гарантувала свободу совісті.

Лише демократичні процеси, започатковані в 1985 р., розпад СРСР, утворення незалежної української держави зумовили кардинальні зміни як в усіх сферах суспільного буття, так і в релігійній царині і, зокрема, в площині державно-церковних відносин. У Декларації про державний суверенітет 1990 р. Україна заявила про пріоритетність прав людини, підтримку міжнародно-правових актів, що стосуються прав і свобод людини і громадянина, зокрема і свободи совісті. Це співпало і із змінами у загальносоюзному законодавстві у цій сфері. Так, 1990 р. було прийнято новий Закон СРСР "Про свободу совісті та релігійні організації"⁴, який і відобразив згадані цінності, що стало наслідком процесів демократизації, які відбувалися по всій країні.

Демократичні процеси, які розгорталися в умовах становлення української державності, найбільшою мірою знайшли свій вияв у етнонаціональній та релігійно-церковній сферах. Бурхливе релігійне відродження вимагало спрямування його у правове русло й потребувало розробки відповідних політико-правових засад. Тому важливим кроком на цьому шляху було прийняття законів, які урегулювали б ці важливі сфери суспільних відносин.

Одним із перших законодавчих актів незалежної української держави став Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" від 23 квітня 1991 р.⁵ В основу цього законодавчого акту покладене одне із найважливіших загальнолюдських прав - право на свободу совісті і віросповідання, яке включає свободу мати, приймати, змінювати релігію

¹ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. - В 2 т. - Т.1. - М.: Известия Советов депутатов трудящихся СССР, 1968 - С. 44-60.

² СССР. Законы и постановления. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938-ноябрь 1958 гг.).- М.: Госюриздат, 1959 - С. 16.

³ Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. - К.: Политиздат Украины, 1988.

⁴ Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. - 1990. - №41. - Ст. 813.

⁵ Відомості Верховної Ради УРСР. - 1991. - №25. - Ст.283.

або переконання за власним вибором, сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, відкрито поширювати свої погляди. Хоча законом закріплюється принцип відокремлення церкви від держави, проте в ньому досить вдало поєднувалися інтереси віруючих, релігійних організацій з інтересами держави. Все це повністю відповідало як універсальним, так і регіональним міжнародно-правовим актам у цій сфері.

Закон ліквідував усі заборони, які раніше мали місце щодо релігій і релігійних організацій. Свобода віросповідання обмежувалася лише в інтересах охорони громадської безпеки і порядку, життя, здоров'я і моралі, а також захисту прав і свобод інших громадян.

Зрозуміло, що Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" далеко не вичерпує зміст і принципи взаємовідносин державних і церковних структур сучасної України: основоположні норми цих правовідносин викладені у Конституції України. Фактично, вона закріплює ті ж основоположні принципи державно-церковних відносин (ст. 35),¹ які знайшли своє відображення у прийнятому 1991 р. Законі, і, перш за все, це відокремлення держави від церкви та невизнання жодної релігії державною чи обов'язковою.

Отже, аналізуючи сучасне українське законодавство в сфері свободи совісті і релігійних організацій, можна сказати, що визначальними принципами гарантії свободи совісті й свободи релігії в Україні є наступні:

- рівноправність громадян незалежно від їхнього ставлення до релігії (ст. 4 Закону України "Про свободу совісті і релігійні організації"). Тобто громадяни України (віруючі, невіруючі, атеїсти) мають рівні права в усіх сферах життя суспільства;

- відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави (ст. 35 Конституції України, ст. 5 згаданого Закону). Це один із базових принципів забезпечення свободи совісті (свободи релігій) в поліконфесійній державі, якою є і Україна, гармонійних державно-церковних відносин. Цей принцип є своєрідним гарантом невтручання держави, її органів і службових осіб у внутрішні справи церкви (релігійних організацій), у здійснювану ними в межах закону діяльність. Держава в питаннях віри є нейтральною. Вона не фінансує діяльності релігійних організацій. Суть цього принципу і в тому, що релігійні організації, їхні інститути не виконують державних функцій, не втручаються у справи держави, не є суб'єктом політичного життя. Релігійна організація не може втручатися в діяльність структурних підрозділів інших віросповідань, проповідувати ворожнечу, нетерпимість до прихильників інших релігій, невіруючих, атеїстів;

- відокремлення школи від церкви (ст. 35 Конституції, ст. 6 Закону). Цей принцип стверджує світський характер системи державної освіти в Україні і визначає також, що держава не має на меті формувати в учнів, студентів якогось певного ставлення до релігії. Навчально-виховний процес у державних закладах освіти вільний від втручання релігійних організацій. Статті Конституції й Закону щодо відокремлення школи від церкви гарантують рівність прав громадян України на здобуття різних видів і рівнів освіти. Держава не бере на себе справу релігійної освіти й виховання. Вони є справою релігійних організацій і батьків. Закон вимагає лише, щоб релігійний навчально-виховний процес проходив у душі терпимості й поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань, щоб не порушувалися права дитини, її інтереси. В Україні заборонено встановлювати обов'язкові переконання чи світогляд. Виходячи з цього загального положення, викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники не можуть проповідувати нетерпимість до інших релігій чи іншого світогляду людини.;

- рівність усіх релігійних організацій перед законом. Розділ II Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" має норми, що гарантують свободу церкви (релігійних організацій). Вони визначаються як добровільні об'єднання віруючих, які створюються ними з метою спільного задоволення релігійних потреб, реалізації права на свободу віросповідання. Всі релігійні організації незалежно від їхньої конфесійної приналежності є рівними перед законом, мають однаковий правовий статус, не допускається встановлення будь-яких переваг або обмежень одних церков (релігійних організацій) щодо

¹ Конституція України. - К.: Парламентське видавництво, 1996. - С.11

інших. Держава однаково захищає права й законні інтереси всіх релігійних організацій будь-якого віросповідання, якщо їхня діяльність не суперечить вимогам чинного законодавства й правопорядку. Релігійні організації вільні у своїй канонічній та позарелігійній діяльності. З моменту реєстрації свого статуту релігійна організація набуває прав юридичної особи. Закон містить норми, що забезпечують реалізацію майнових прав релігійних організацій, їхню виробничу, господарсько-фінансову діяльність тощо;

- наявність спеціальних законодавчих актів, які визначають механізми реалізації права на свободу совісті, свободу церкви. Ці законодавчі акти регулюють права власності релігійних організацій, їхню добродійницьку й культурно-освітню діяльність, трудові відносини в релігійних організаціях та на їхніх підприємствах, можливості створення власних, а також використання державних засобів масової інформації. У законодавчих актах є також норми, в яких визначається конкретна відповідальність за порушення законодавства України про свободу совісті. При цьому варто зазначити, що передбачені законом обмеження при реалізації права на свободу совісті, свободу церкви постають як необхідні. Ці обмеження співвідносяться міжнародними стандартами у цій сфері, що відображені у Загальній декларації прав людини 1948 р. та Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р.

Проте чимало справді демократичних положень лише задекларовані у законодавстві, але механізмів їх реалізації в подальшому так і не було розроблено, тому зараз на розгляді у Верховній Раді України знаходиться проект Закону України “Про внесення змін і доповнень до Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”, який як раз і передбачає ряд змін, спрямованих на розробку ефективного механізму забезпечення релігійних свобод в Україні.

Отже, Конституція України, Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” 1991 р. закріпили оптимальні демократичні параметри державно-церковних відносин, принципи свободи совісті в Україні. З прийняттям Конституції України, приведенням у відповідність до її норм і положень інших законодавчих актів про проблеми свободи совісті практично створено правову базу, необхідну для забезпечення повноцінного функціонування релігій та їхніх організацій на теренах України, для вільного самовизначення й самореалізації особистості в духовній сфері буття. У своїй сукупності законодавство України, що регулює всі правовідносини, пов'язані з свободою совісті, постає як цілісна система нормативних актів, які містять норми різних галузей права: адміністративного, цивільного, кримінального тощо. А в основу українського законодавства у релігійній сфері було покладено такі загальні засади :

- гармонійне поєднання норм, принципів і стандартів міжнародного права з національними особливостями України;
- забезпечення рівності політичних, економічних, культурних та інших прав і свобод, надання можливості участі громадян України у всіх сферах суспільного життя незалежно від їх національної приналежності, раси, мови, віросповідання тощо;
- заборона привілеїв, прямого чи непрямого обмеження прав, дискримінації за національними та релігійними ознаками;
- надання громадянам України права вільно визначати своє ставлення до релігії;
- забезпечення релігійних прав і свобод на індивідуальному і колективному рівнях, надання віруючим різних конфесій права об'єднуватися у громадські та релігійні організації;
- заборона політичних партій і громадських організацій, програмні цілі яких спрямовані на розпалювання расової, міжетнічної і релігійної ворожнечі;
- забезпечення релігійних свобод національних та етноконфесійних меншин;
- рівний доступ представників релігійних організацій до засобів масової інформації;
- гарантування представникам релігійних організацій права встановлювати зв'язки із своїми одновірцями за кордоном.

Ефективне впровадження цих принципів є виступає в якості однієї з основних гарантій релігійної безпеки держави і унебезпечення функціонування релігійного середовища як її невід'ємного складника.